

ве примера приведем результаты эксперимента, проведенного М.И. Конюшкевич: *красивый, как солнце, заря, восход, закат, небо, богиня, Бог, ангел, Венера, Аполлон, лань, олень, лебедь, невеста, жена, любимая, жених, любовник, модель, мисс, артистка, принцесса, Софи Лорен, Мадонна, картинка, игрушка*;

8) при повторе или в восклицательном предложении (*Он старый-старый. Как он молод!*).

Таким образом, прилагательные, характеризующие внешность человека, могут располагаться на бинарной симметричной предельной или непределной шкале градации, на асимметричной шкале, один полюс которой представлен нулем, а другой – открытый, и могут иметь разнообразный набор способов языкового выражения градации того или иного признака.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974.
- Арбатская Е. Д., Арбатский Д. И. О лексико-семантических классах имен прилагательных русского языка // Вопросы языкознания. 1983. № 1. С. 60.
- Воркачев С. Г. Методологические основания лингвоконцептологии // Теоретическая и прикладная лингвистика. Аспекты метакоммуникативной деятельности: Межвуз. сб. науч. тр. Воронеж, 2002. Вып. 3. www.vsu.ru
- Казакова А. Ю. Русские глазами русских: ассоциативный эксперимент // Язык. Сознание. Этнос. Культура: Материалы II Всероссийского симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. М., 1994. С. 72–73.
- Конюшкевич М. Компаративно-ассоциативное поле как единица сопоставительного анализа // Антропоцентричний підхід у дослідженні мови: Материалы 7 міжнародних Карських читань, Ніжін – Гродна, 13–14 травня 1998 р. Ніжін, 1998.
- Новиков Л. А. Семантика русского языка. М., 1982.
- Разумова О. П. Прототипическая градуальность некоторых параметрических признаков человека (на материале образных сравнений русского и английского языков). Мн., 1997.
- Форум@pp.ru – форум, где говорят обо всем! <http://4rum.pp.ru/index.php>
- Червенкова И. В. Общие адвербиальные показатели меры признака (в современном русском языке): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1975.
- Шейгал Е. И. Градация в лексической семантике: Учеб. пособие к спецкурсу. Куйбышев, 1990.

Поступила в редакцию 16.10.2003.

Светлана Вячеславовна Демидович – аспирантка кафедры русского языка. Научный руководитель – доктор филологических наук, профессор И.С. Ровдо.

М.Г. АНТАНЮК

СУФИКСАЛЬНЫЯ СРОДКІ ЎТВАРЭННЯ БЕЛАРУСКІХ І РУСКІХ ЮРЫДЫЧНЫХ ТЭРМІНАЎ СА ЗНАЧЭННЕМ ДЗЕЮЧАЙ АСОБЫ

Объектом исследования являются белорусские терминообразовательные типы с суффиксами *-льнік, -нік, -ік, -ўц, -ц, -ец, -шчык/-чык, -ар, -атар, -ун, -іт* и соответствующий русский терминообразовательный тип с суффиксом *-тель*. В статье устанавливаются общие черты терминообразовательных суффиксов (*-шчык/-чык*) и специфика использования отдельных терминообразовательных суффиксов.

The subject of the study is Belorussian term-forming types with the suffixes *-льнік, -нік, -ік, -ўц, -ц, -ец, -шчык/-чык, -ар, -атар, -ун, -іт* and corresponding Russian term-forming type with suffix *-тель*. The article establishes common features of term-forming suffixes (*-шчык/-чык*) and the peculiarities of the usage of certain term-forming suffixes.

У беларускай юрыдычнай тэрміналогіі самая значная частка вытворных тэрмінаў і кампанентаў шматслоўных тэрмінаў, што абазначаюць асобу паводле прафесіі, сферы дзейнасці, утваральнага дзеяння, мае ў сваім складзе суфіксы *-льнік, -нік, -ік*, якім у рускай тэрміналогіі адпавядае, за рэдкім выключэннем, стараславянскі адносна паходжаньня суфікс *-тель*, з дапамо-

гай якога ўтворана большая частка рускіх юрыдычных тэрмінаў з гэтым значэннем (у рускім «Юридическом энциклопедическом словаре» 1984 г. і сучасных нацыянальных слоўніках рускай мовы намі зафіксавана каля 160 такіх тэрмінаў). Як сведчаць дадзеныя вышэйназваных крыніц, адпаведнікі з іншымі суфіксамі ў рускай юрыдычнай тэрміналогіі адзінкавыя: *уладальнік – владелец* (і *обладатель*), *гвалтаўнік – насильник, захопнік – захватчик*.

Беларускія юрыдычныя тэрміны са словаўтваральным суфіксам *-льнік* (як і іх рускія адпаведнікі з суфіксам *-тель*) – гэта словы, што з'яўляюцца адносна свайго ўтварэння аддзяяслоўнымі назоўнікамі і маюць наступную марфемную будову, зафіксаваную ў «Марфемным слоўніку беларускай мовы» (Бардовіч 1989): *улад-а-льнік, у-кры-ва-льнік, карыст-а-льнік, найм-а-льнік, а-трым-а-льнік, за-снав-а-льнік, рас-па-ўсюдж-ва-льнік, за-вяр-а-льнік, на-вед-ва-льнік, вы-крад-а-льнік, рас-крад-а-льнік, па-тур-а-льнік, паруш-а-льнік, у-трым-а-льнік*.

У рускай юрыдычнай тэрміналогіі ім адпавядаюць утварэнні з суфіксам *-тель/-итель*: *уладальнік – обладатель* (і *владелец*), *укрывальнік – укрыватель, карыстальнік – пользователь, наймальнік – наниматель, атрымальнік – получатель, заснавальнік – основатель, распаўсюджвальнік – распространитель, завяральнік – заверитель, выкрадальнік – похититель, раскрадальнік – расхититель, патуральнік – попуститель, парушальнік – нарушитель, утрымальнік – содержатель*.

Утварэнне юрыдычных тэрмінаў як беларускага тэрмінаўтваральнага тыпу з суфіксам *-льнік*, так і рускага з суфіксам *-тель* адрозніваецца ад словаўтварэння агульнаўжывальнай лексікі, а таксама ад тэхнічнай і некаторай іншай тэрміналогіі тым, што ўтвораныя з дапамогай гэтых суфіксаў агульнаўжывальныя аддзяяслоўныя назоўнікі, тэхнічныя і некаторыя іншыя тэрміны абазначаюць не толькі асобу, а і «прадметы, прылады, рэчывы, прызначаныя для выканання дзеяння, названага ўтваральным словам: *акісляць – акісляльнік, будзільнік, выключальнік, вымяральнік, выпаральнік, знішчальнік, маразільнік, паглынальнік, паскаральнік, разрыхляльнік, растваральнік, халадзільнік* і інш.» (Беларуская граматыка 1985, 223). У рускай агульнаўжывальнай лексіцы і тэхнічнай тэрміналогіі адпаведна: *окисляют – окислитель, выключатель, измеритель, испаритель, истребитель, поглотитель, ускоритель, разрыхлитель, растворитель*.

Адзінкавыя выключэнні ў беларускай і рускай юрыдычнай тэрміналогіі складаюць некаторыя тэрміны са значэннем установы, умяшчальні. Напрыклад, слова *размеркавальнік – распределитель* мае і значэнне асобы, і значэнне ўстановы, умяшчальні:

Размеркавальнік, -а, м. 1. Асоба, якая размяркоўвае што-небудзь. 2. Установа, якая ведае размеркаваннем каго-небудзь (раненых па шпіталях, беспрытульных дзяцей па дзіцячых дамах і пад.). 3. У перыяд існавання картачнай сістэмы – магазін, які адпускаў тавары па пэўных нормах... (ТСБМ 1980, т. 4. 614).

Нешматлікія рускія адпаведнікі з малаўжывальным у рускім словаўтварэнні суфіксам *-льнік*: *будильник, морозильник, холодильник, кипятильник* і іншыя – абазначаюць прадмет (прыстасаванне, прыладу і пад.) і не маюць адносін да юрыдычнай тэрміналогіі.

Выключэнне складаюць толькі два адзначаныя ў рускай мове аддзяяслоўныя назоўнікі са значэннем асобы, якія прымыкаюць да словаўтваральнага тыпу назоўнікаў са значэннем прадмета: *висельник* і *молчальник* (Русская грамматика 1980, 145), першы з якіх выкарыстоўваецца як у агульнаўжывальным, так і ў юрыдычным значэнні. У беларускай мове ім адпавядаюць аналагічныя з тымі ж значэннямі.

У беларускіх і рускіх даследаваннях адзначаны выпадкі суаднясення некаторых назоўнікаў названых словаўтваральных тыпаў «як з дзеясловамі,

так і з прыметнікамі ў складзе сінанімічнага словазлучэння: *ахаладжальнік – ахаладзіць і ахаладжальны апарат, арашальнік – арашаць і арашальны апарат, ачышчальнік – ачышчаць і ачышчальны апарат*» (Беларуская граматыка 1985, 223). У рускай мове адпаведна: *охладитель – охладить і охладительный аппарат, ороситель – оросить і оросительный аппарат, очиститель – очистить і очистительный аппарат*. У выніку гэтага такія беларускія назоўнікі на *-льнік* і рускія адпаведнікі з суфіксам *-тель* (а таксама нешматлікія рускія адпаведнікі з суфіксам *-льник*) атрымліваюць двойную словаўтваральную матываванасць.

Аднак, як паказвае аналіз фактычнага матэрыялу, гэта справядлівае сцвярдженне аб двойной словаўтваральнай матываванасці адпаведных агульнаўжывальных слоў, а таксама тэхнічных і некаторых іншых тэрмінаў не адносіцца да ўтварэння юрыдычнай тэрміналогіі. Як ужо адзначалася, беларускія юрыдычныя тэрміны, утвораныя з дапамогай суфікса *-льнік*, і іх рускія адпаведнікі, утвораныя з дапамогай суфікса *-тель* (а таксама адзінкавыя адпаведнікі з суфіксам *-льник*), абазначаюць толькі назвы асоб паводле ўтваральнага дзеяння, па прафесіі, сферы дзейнасці, а адзначае назіранне звязана з утварэннем назоўнікаў іншай семантычнай групы – са значэннем прадметаў, прыстасаванняў, рэчываў.

З дапамогай суфікса *-нік* тэрміны для абазначэння асобы паводле ўтваральнага дзеяння ўтвораны, як і тэрміны з суфіксам *-льнік*, ад дзеяслоўных асноў. Іх колькасць значна меншая ў параўнанні з тэрмінамі папярэдняга тыпу, яны маюць наступную марфемную будову, зафіксаваную ў «Марфемным слоўніку беларускай мовы»: *прадстаў-нік, заяў-нік і заяў-шчык, прад'яў-нік, кір-аў-нік* (Бардовіч 1989). У рускай юрыдычнай тэрміналогіі ім адпавядаюць тэрміны з суфіксам *-тель*: *представитель, заявитель, предъявитель, руководитель*.

У параўнанні са словаўтварэннем агульнаўжывальнай лексікі, а таксама тэхнічнай і некаторай іншай тэрміналогіі юрыдычных тэрмінаў гэтага тэрмінаўтваральнага тыпу, як і папярэдняга, характарызуецца тым, што ўтвораныя з дапамогай суфікса *-нік* аддзяслоўныя назоўнікі абазначаюць не толькі асобу, але і прадмет, прыстасаванне, прыладу, «якія выконваюць дзеянне ці прызначаны для яго ажыццяўлення: *будаваць – будаўнік, жартаяўнік, заступнік, кіраўнік, адборнік, адстойнік, акучнік, выпарнік, паглыбнік, разменнік*» (Беларуская граматыка 1985, 222).

З двума словаўтваральнымі суфіксамі ў марфемнай будове (*-льн-* і *-ік*; *-н-* і *-ік*) зафіксаваны ў «Марфемным слоўніку беларускай мовы» (Бардовіч 1989) і ў некаторых іншых крыніцах юрыдычныя тэрміны той жа семантыкі (назва асобы паводле прафесіі, сферы дзейнасці, выканання пэўнага дзеяння): *на-зір-а-льн-ік, завяшч-а-льн-ік, су-правадж-а-льн-ік, па-ведамл-я-льн-ік, су-мяшч-а-льн-ік, ахоў-н-ік, да-вер-н-ік* і інш.

Паколькі ў беларускай мове адзначаны прыметнікі *назіральны, завяшчальны, суправадзальны, паведамляльны, ахоўны, даверны, сумяшчальны* і падобныя, то вычлененне суфіксаў *-льн-*, *-н-* у марфемнай будове з'яўляецца апраўданым. Аднак сама наяўнасць такіх прыметнікаў не сведчыць аб тым, што сэнсавая сувязь паміж дзеясловамі *назіраць, завяшчаць, суправаджаць, паведамляць, сумяшчаць, ахоўваць, давяраць* і суадноснымі назоўнікамі на *-льнік*, *-нік* становіцца менш цеснай у параўнанні з прааналізаванымі вышэй парамі дзеясловаў і назоўнікаў, якія не маюць суадносных прыметнікаў. Параўн.: *уладаць – уладальнік, наймаць – наймальнік і назіраць – назіральнік, завяшчаць – завяшчальнік*. Таму ёсць падставы канстатаваць аддзяслоўнае ўтварэнне назоўнікаў абодвух гэтых словаўтваральных тыпаў, аднолькавых паводле семантыкі, суадносін з адпаведнымі дзеясловамі, хоць і розных адносна марфемнай будовы.

Сярод беларускіх адпаведнікаў рускім тэрмінам з суфіксам *-тель* існуюць і тэрміны з іншымі суфіксамі. Перш за ўсё гэта тэрміны даволі прадуктыўных тэрмінаўтваральных тыпаў з суфіксамі *-ўц-, -ц-,* многія з якіх маюць у якасці тэрмінаўтваральнай базы складаны асновы: *векселедаўца (векселедатель), ссудадаўца (ссудодатель), падаткадаўца (налоговодатель), заканадаўца (законодатель), работадаўца (работодатель), выканаўца (исполнитель); пераможца (победитель), вытворца (производитель), справавытворца (делопроизводитель), таваравытворца (товаропроизводитель)* і інш.

Даволі істотнае месца сярод адпаведнікаў рускім тэрмінам з суфіксам *-тель* займаюць беларускія тэрміны з суфіксамі *-ец* і *-чык, -шчык*: *мсцівец (мститель), добразычлівец (доброжелатель), недобразычлівец (недоброжелатель); наглядчык (наблюдатель), распарадчык (распорядитель); падпальшчык (поджигатель), падбухторшчык (подстрекатель), выбаршчык (избиратель), адпраўшчык і адпраўнік (отправитель), дастаўшчык (доставитель)* і інш.

Часам сустракаюцца сярод беларускіх адпаведнікаў рускім тэрмінам з суфіксам *-тель* утварэнні з суфіксамі *-ар, -атар, -ун, -іт* і некаторыя іншыя: *уладар (обладатель); кампенсатар (возместитель); апякун (попечитель); просьбіт (проситель)* і інш.

Адпаведнікі з самім суфіксам *-цель* у сучаснай беларускай юрыдычнай тэрміналогіі адзінкавыя. Паслядоўна ва ўсіх перакладных, аднамоўных нарматыўных і тлумачальных слоўніках беларускай мовы без варыянтаў зафіксаваны толькі тэрміны *засядацель, паручыцель*, якія можна лічыць трывала ўкаранёнымі ў беларускай тэрміналогіі.

Значную актывізацыю атрымаў працэс замены астатніх адзінкавых у сучаснай юрыдычнай тэрміналогіі ўтварэнняў і запазычанняў з суфіксам *-цель* у канцы ХХ ст., хоць сама тэндэнцыя пераважнага выкарыстання беларускіх адпаведнікаў з суфіксам *-нік* захоўвалася пастаянна. Напрыклад, у сферы функцыянавання назіраецца пераважнае выкарыстанне варыянтаў *зневажальнік; праследвальнік (праследавальнік), пераследнік; асведамляльнік; кат; падавец, падавальнік* у параўнанні з варыянтамі, што маюць у сваім складзе суфікс *-цель*: *папірацель, праследавацель, асведаміцель, мучыцель, падацель*. Апошнія ўтвораны ад асноў агульных для ўсходнеславянскіх моў слоў пад уплывам рускага словаўтваральнага тыпу.

Актывізацыя ўтварэнняў з суфіксамі *-льнік, -нік, -ік*, адзначаная ў маўленчай практыцы з канца мінулага стагоддзя, ужо знайшла пэўнае адлюстраванне ў сферы фіксацыі, у новых слоўніках, у тым ліку і ў фундаментальных акадэмічных. Так, у трохтомным «Русско-белорусском словаре» 2002 г. зафіксаваны варыянт *пераследнік* (хоць і ў якасці другога, першым пададзены варыянт *праследавацель*). Адсутнічае ў гэтым слоўніку і зафіксаваны ў «Русско-белорусском словаре» 1953 г. варыянт з суфіксам *-цель* *асведаміцель*. Замест яго замацоўваецца варыянт *паведамляльнік*, што цалкам адпавядае існуючай тэндэнцыі ў сферы функцыянавання.

Такім чынам, у маўленчай практыцы прасочваецца відавочная тэндэнцыя актывізацыі ўтварэнняў з суфіксамі *-льнік, -нік, -к* і набыцця безумоўна неабходнай аднастайнасці моўнага афармлення тэрмінаў менавіта на гэтай аснове, што ўжо знайшло пэўную рэалізацыю ў сучасных нарматыўных слоўніках. Да таго ж юрыдычныя тэрміны са стараславянскім адносна паходжання суфіксам *-цель*, як адзначалася вышэй, у сучаснай беларускай юрыдычнай тэрміналогіі адзінкавыя.

У рускім жа юрыдычным тэрмінаўтварэнні суфікс *-тель* належыць да ліку самых актыўных. Высокая актыўнасць гэтага суфікса ўласціва і для словаўтваральнай сістэмы рускай агульнаўжывальнай лексікі. Так, матэрыял «Словаря морфем русского языка» Л.І. Кузнецовай, Т.Ф. Яфрэмавай дз-

воліў яго аўтарам вылучыць каля 1000–1500 слоў з гэтым суфіксам. Для параўнання адзначым, што з суфіксам *-нік* аўтары зафіксавалі ў агульнаўжывальнай лексіцы толькі каля 150–200 слоў.

Відавочна, што адносна выкарыстання ва ўтварэнні юрыдычных тэрмінаў са значэннем асобы ўтваральніка дзеяння стараславянскага у дачыненні да паходжання суфікса *-цель* у беларускай і рускай тэрміналогіях наглядаецца вельмі розны, нават процілеглы малюнак.

У сучаснай беларускай юрыдычнай тэрміналогіі самымі актыўнымі, спецыялізаванымі суфіксамі для ўтварэння тэрмінаў са значэннем дзеючай асобы выступаюць суфіксы *-льнік*, *-нік*, *-ік*. Выкарыстанне такіх спецыялізаваных суфіксаў для ўтварэння беларускіх тэрмінаў названай семантыкі (як і выкарыстанне суфікса *-тель* для ўтварэння рускіх тэрмінаў адпаведнай семантыкі) робіць гэтыя юрыдычныя тэрміны матываванымі, «дазваляе зразумець механізм дзеяння слоўных формул і асобных слоў» (Гвоздовіч 2003, 200), што вельмі важна як для дасягнення дакладнасці і адназначнасці тэрмінаў, так і для дакладнага ўзаемаразумення спецыялістаў.

Ва ўтварэнні ж рускай юрыдычнай тэрміналогіі суфіксы *-льнік*, *-нік*, *-ік* выкарыстоўваюцца ў параўнанні з беларускім тэрмінаўтварэннем вельмі мала, не з'яўляюцца спецыялізаванымі (у адрозненне ад суфікса *-тель*). Рускамоўны матэрыял «Юрыдычнага энцыклапедычнага слоўніка», матэрыялы «Юридического энциклопедического словаря», «Грамматического словаря русского языка» А.А. Залізняка і іншыя дазваляюць адзначыць толькі каля пяцідзесяці слоў з юрыдычным значэннем, утвораных з дапамогай суфіксаў *-нік*, *-ік*: *наследник, очередник, саботажник, заложник, союзник, карманник, участник, пособник, посредник, сводник, сотрудник, уголовник* і інш.

Сярод іх даволі значная колькасць устарэлай лексікі: *судебник, урядник, стражник, каторжник, острожник, предместник, мытник, кандальник* і інш.

У параўнанні з амаль процілеглым малюнкам па ступені выкарыстання ў беларускай і рускай юрыдычнай тэрміналогіі суфікса *-цель* для ўтварэння тэрмінаў са значэннем дзеючай асобы зусім іншая сітуацыя наглядаецца адносна ступені выкарыстання ва ўтварэнні гэтых тэрмінаў агульных для беларускай і рускай моў суфіксаў *-шчык/-чык*, *-льшчык*.

Намі адзначана звыш 50 рускіх юрыдычных аднаслоўных тэрмінаў і кампанентаў састаўных тэрмінаў з суфіксамі *-щик/-чик*, *-льщик*. Сярод іх значнае месца займаюць тэрміны з агульнымі для беларускай і рускай моў утваральнымі асновамі і з аналагічнымі суфіксамі: *субподрядчик – субпадрадчык, страховщик – страхоўшчык, пайщик – пайшчык, взломщик – узломшчык, погромщик – пагромшчык, поденщик – паддёншчык, оценщик – ацэншчык, скупщик – скупшчык, закупщик – закупшчык, перекупщик – перакупшчык, скупщик – скупшчык, выкупщик – выкупшчык, сдельщик – здзельшчык, плательщик – плацельшчык, подпольщик – падпольшчык, прогульщик – прагульшчык* і інш.

Некаторыя беларускія адпаведнікі, што маюць у сваім складзе суфіксы *-шчык/-чык*, маюць спецыфічныя ў параўнанні з рускімі тэрмінамі ўтваральныя асновы: *ответчик – адказчык, заговорщик – змоўшчык, надсмотрщик – наглядчык, осмотрщик – аглядчык, досмотрщик – даглядчык* і інш.

Такім чынам, беларускае і рускае суфіксальнае тэрмінаўтварэнне, у прыватнасці ўтварэнне юрыдычных тэрмінаў для абазначэння асобы паводле ўтваральнага дзеяння, прафесіі, сферы дзейнасці, хоць і мае некаторыя агульныя для абедзвюх моў тэрмінаўтваральныя суфіксы з нязначным адрозненнем па ступені іх выкарыстання (*-шчык/-чык*), аднак істотна, часам карэнным чынам адрозніваецца ступенню і асаблівасцямі выкарыстання асобных суфіксаў (*-цель*; *-льнік*, *-нік*, *-ік* і інш.).

Крыніцы даследавання

- Бардовіч А. М., Шакун Л. М. Морфемны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1989.
Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка. М., 1977.
Кузнецова Т. И., Ефремова Т. Ф. Словарь морфем русского языка. М., 1986.
Русско-белорусский словарь: В 3 т. Мн., 2002.
Русско-белорусский словарь. М., 1953.
Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мн., 1977–1984.
Юридический энциклопедический словарь. М., 1984.
Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік. Мн., 1992.

ЛІТАРАТУРА

- Беларуская граматыка: У 2 т. Мн., 1985. Т. 1.
Гвоздович Г. А. Лингвистическое и когнитивное в процессе терминообразования. Материалы V Междунар. науч. конф. (Минск, 6–7 дек. 2002 г.). Мн., 2003. С. 278–280.
Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970.
Русская грамматика. М., 1980.

Паступіў у рэдакцыю 23.12.2003.

Марына Георгіеўна Антанюк – выкладчык кафедры беларузнаўства Акадэміі кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь. Навуковы кіраўнік – кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры сучаснай рускай мовы БДПУ імя Максіма Танка Г. А. Гваздовіч.